

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ УСВІДОМЛЕННЯ ВИНИ НЕПОВНОЛІТНІМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ

У статті подано психолого-правовий аналіз проблеми вини, розглянуто основні сучасні теорії вини, у тому числі – кримінально-правові та психологічні. Показано, що емоція вини стимулює розумові процеси, які пов'язані з усвідомленням вини особою та з вибором можливостей для виправлення певної ситуації. Установлено причинно-наслідковий зв'язок між явищами свідомовольової поведінки, повного усвідомлення фактичного характеру своїх дій (бездіяльності) та керування ними, осудності (неосудності) особи. Визначено психологічну структуру усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями, виділено її когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Дослідження психологічних чинників усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями проводилось в два етапи: на першому етапі проводилось дослідження особливостей усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями; завданням другого етапу було визначення психологічних чинників, що впливають на рівень усвідомлення вини. Відібрано та описано діагностичні методи та методики, які релевантні завданням монографічного дослідження та відповідають вимогам надійності та достовірності. Установлено, що вина неповнолітніми злочинцями швидше переживається, ніж усвідомлюється, причому чим «важчий» скоєний злочин, тим вищий рівень усвідомлення вини. За якісними та кількісними характеристиками виокремлено високий, середній і низький рівні усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями. Наукова новизна дослідження полягає у виділенні типів неповнолітніх злочинців залежно від рівня та особливостей усвідомлення ними вини. Практична значимість дослідження полягає в обґрунтуванні необхідності індивідуального та диференційованого підходів до ресоціалізації неповнолітніх злочинців у період адаптації до колонії з урахуванням рівня та особливостей усвідомлення ними вини, а також підвищенні ефективності виховного процесу в межах пенітенціарних установ. Матеріал статті адресований фахівцям пенітенціарної системи, науково-педагогічним працівникам, курсантам і студентам закладів вищої освіти правового профілю, а також науковим та практичним працівникам у галузі юридичної та вікової психології.

Ключові слова: вина, усвідомлення вини, переживання вини, неповнолітні злочинці, ресоціалізація.

Постановка проблеми. Злочинність неповнолітніх, з одного боку, є складовою злочинності загалом, а з другого – має свої специфічні особливості, що дозволяє розглядати її як самостійний об'єкт психологічного дослідження.

Неповнолітні є своєрідним барометром, який визначає стан морального здоров'я суспільства. Згідно зі статистичними даними, у структурі злочинів, скоєних неповнолітніми, переважають крадіжки (70,5%) та хуліганство (6,2%), домінують групові форми суспільно небезпечних діянь (понад 70%); щодня підлітки в Україні скоюють понад 100 злочинів [4].

Характерною рисою злочинності неповнолітніх стає насильство та жорстокість, спостерігається тенденція до «омолодження» злочинності даного контингенту, підвищення їх кримінальної активності, зростає кількість злочинів, скоєних неповнолітніми на ґрунті пияцтва, токсикоманії та наркоманії. Тому одним із найважливіших завдань є профілактика злочинної поведінки серед неповнолітніх та ефективна та адекватна ресоціалізація підлітків, які вже скоїли злочин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першим та основним етапом процесу ресоціалізації злочинця, на думку провідних науковців (Л. І. Беляєва, Ю.А. Дмитрієв, Б.Б. Казак, В.І. Кривуша, О.В. Піщенко, Л.О. Шевченко та інші), є усвідомлення ним своєї вини, розкаяння у скоєному злочині та його щире каяття, що полегшує подальший виховний процес у спеціальних установах. Вина – це складне та багатоаспектне соціально-правове явище з різнобічними прямим та опосередкованими зв'язками. Проблему вини у загальному вигляді можна позначити як міждисциплінарну (філософську, психологічну, етико-правову). Вина – це обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого злочину, яка визначає його психологічний зміст та є необхідною умовою кримінальної відповідальності [2; 6; 9; 10].

У межах кримінально-правової літератури існує чимало концепцій вини, але основними є нормативна, оцінна та психологічна теорія [1; 7; 8]. Так, нормативна теорія розглядає вину як суб'єктивний бік діяння, а не склад злочину (Е. Белінг). Аналіз основних положень оцінної теорії виробляється виходячи з вивчення праць У. Зауера, Р. Франка, Р. Ешка та інших. Принцип вини у кримінальному праві, на думку представників оцінної теорії, означає, що покарання застосовується лише у випадку, якщо вчинене суб'єктом діяння може бути поставлено йому в докір. При цьому сутність вини обумовлена не обставинами характеру його особистості, а тим, що виконавець у конкретній ситуації піддався спокусі, вчинив протиправне діяння і тому обтяжив себе виною [3; 8].

У цілому представники оцінної теорії характеризують вину таким чином:

- поняття вини має бути виключно оціночним;
- сутність вини полягає у негативній оцінці судом поведінки обвинуваченого як такої, що суперечить праву;
- вина не вичерпується психічним ставленням особи до передбачених у складі обставин і не зводиться до умислу та необережності;
- вина існує поза межами складу злочину;
- усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини;
- вина є підставою кримінальної відповідальності.

У пострадянській та сучасній вітчизняній кримінально-правовій літературі пріоритетне місце займає психологічна теорія вини. Її представниками є П. Матишевський, А. Піонтковський, І. Філановський та багато інших. Вперше визначення вини дав А. Піонтковський. Відповідно до цієї теорії кожен психічний акт складається з двох компонентів – інтелектуального і вольового. Свідомість та мислення становлять інтелектуальний елемент психічного ставлення до навколишньої дійсності. Воля ж визначається як об'єктивне вираження свідомості, що регулює практичну сторону діяльності. Вольова діяльність людини, включаючи пізнавальні та емоційні процеси, дає можливість постановки мети та здійснення дій, спрямованих на її досягнення. Вольовий акт – це свідомо обраний людиною вчинок. Саме завдяки свідомості та волі людина висловлює своє ставлення, соціальні позиції до навколишньої дійсності, до інших людей. Здатність людини усвідомлювати свої дії та її результати дозволяє йому керувати ними, тобто активно регулювати свою поведінку та вчинки [7].

Але діяльність і поведінка людини в цілому включає не тільки вольові, пізнавальні, а й емоційні процеси, без яких неможливі постановка мети, ні здійснення самої діяльності. Тому деякі вчені (Б. Утевський, П. Дагель, Ф. Гілязев, Л. Шеховцова) виділяють ще й третю складову – емоційну. Емоції – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Тільки через емоції, афекти та пристрасті набувають психічної реальності потреби та інтереси людини. Отже, емоції входять у зміст психічного ставлення суб'єкта до суспільно небезпечного діяння та її суспільно небезпечних наслідків, тобто у зміст вини. Розгляд емоційної складової скоєного діяння дозволяє глибше зрозуміти мотиви цього діяння, спрямованість наміру, причини й у такий спосіб глибше з'ясувати характер вини особистості у цьому злочині.

У психологічній науці вина розглядається в рамках проблеми соціальних, «самооцінних» емоцій та емоційних станів (Г. Бреслав, К. Ізард, М. Льюїс, Ю. Орлов, К. Фішер та ін.). Загальновизнаним у психології є постулат, що емоція вини відіграє важливу роль у процесі розвитку особистісної, соціальної відповідальності та у формуванні афективно-

когнітивних структур совісті. Саме емоція вини стимулює інтелектуальні процеси, пов'язані з усвідомленням вини та з можливими альтернативами виправлення певної ситуації. У цілому нині вина і сумління є найважливішими складовими психологічної зрілості особистості, зокрема особистості підлітку [1; 3; 6; 10]. Основною ознакою осудності особи є здатність до усвідомлено-вольової поведінки, яка полягає у здатності людини повною мірою усвідомлювати фактичний характер своїх дій (бездіяльності) та керувати ними. Інтегральним критерієм усвідомлено-вольової поведінки науковці вважають соціально орієнтоване управління поведінкою у ситуації вибору [5; 7].

Метою статті є виявлення психолого-правового змісту психологічної структури усвідомлення вини та вивчення психологічних особливостей і типології усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. З нашої точки зору, психологічна структура усвідомлення вини характеризується наявністю трьох складових: когнітивної, поведінкової та емоційної. Когнітивна складова усвідомлення вини включає в себе оцінку кримінально-правових наслідків злочинного діяння, що відбивається в кримінальній відповідальності, усвідомлення своєї ролі, ролі інших людей, обставин у скоєному злочині та оцінку ступеня своєї вини. Поведінкова складова усвідомлення вини відбиває на нашу думку, ймовірність скоєння злочину у майбутньому (з точки зору неповнолітнього), мотивацію та певні дії щодо скоєного злочину (бажання зізнатися у скоєному злочині, осудити свої дії перед іншими засудженими та інше). А психологічні особливості емоційної складової усвідомлення вини відбиває емоційно-оціночне ставлення до скоєного злочину, його наслідків, потерпілого та вирок суду. Таким чином, психологічна структура усвідомлення вини має таку ж структуру, як вина в юридичному сенсі та має такий вигляд: когнітивна, поведінкова та емоційна складові.

У нашому дослідженні аналізувалася вина не у кримінально-правовому аспекті як суб'єктивна сторона злочину, а як інтелектуально-вольовий процес усвідомлення скоєного діяння та його наслідків та переживання вини неповнолітніми злочинцями, які вже засуджені. Як правило, у віці 14-16 років підліток здатний до усвідомлено-вольової поведінки і може повною мірою усвідомлювати свої дії, передбачати небезпечні наслідки або можливість їхнього наступу, усвідомлювати свою вину щодо скоєного злочину.

Дослідження проводилося на базі Куразької виховної колонії імені О.С. Макаренка. В ньому прийняли участь неповнолітні злочинці віком 16-17 років, загалом 87 осіб, які скоїли злочини різного ступеня тяжкості і спрямованості та на час проведення дослідження знаходились в колонії протягом 3-6 місяців (період адаптації).

Для вивчення особливостей усвідомлення вини та її компонентів використовувалися розроблена нами анкета та модифікована методика «Незавершені речення». Випробуваним пропонувалося закінчити речення, у яких відбивалося ставлення до скоєного злочину. Досліджувалися також уявлення неповнолітніх щодо юридичних та філософських понять (закон, злочин, гріх, сором, справедливість), причин та мотивів злочину, планів на майбутнє та інші аспекти ставлення до діяння.

Отримані результати свідчать, що для 62,1% неповнолітніх злочинців характерний високий рівень переживання вини (у межах емоційного компоненту). Ці підлітки вважають, що заслуговують на покарання, переживають у зв'язку з цим, співчують потерпілому, а вирок суду вважають справедливим. Водночас 52,9% неповнолітніх вважають винними, відповідальними за скоєний ними злочин інших людей, обставини, працівників поліції та не повною мірою розуміють суть покарання. Ці дані свідчать про низький рівень усвідомлення вини у рамках когнітивного компоненту. Не готові засудити свої злочинні дії та вчинили правопорушення, якби опинилися в аналогічній ситуації (поведінковий компонент) 44,8% засуджених неповнолітніх. Тобто вина цієї категорії неповнолітніх злочинців швидше ними переживається, ніж усвідомлюється.

Виявлено залежність між ступенем усвідомлення вини та тяжкістю злочину: чим «важчий» злочин, тим вищий рівень усвідомлення вини за всіма його компонентами. На підставі проведеного аналізу, нами виділено три рівні усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями: високий, середній та низький.

Неповнолітні з високим рівнем усвідомлення своєї вини (20,7%) повністю переживають факт того, що вчинили злочин та практично повністю готові відповідати за свої вчинки та поведінку загалом. Ця група неповнолітніх кається у своєму злочині, переживає почуття сорому і вважає, що вирок цілком справедливий і в тому, що з ними сталося, вони самі винні. Деякі юнаки з високим рівнем усвідомлення вини скоєний злочин вважають найбільшою помилкою у своєму житті, а найбільшим бажанням неповнолітніх є прагнення виправитися в майбутньому, слухатися старших і не повторювати свої помилки, які привели їх до скоєння злочину.

Для другої групи неповнолітніх злочинців (49,4%) характерне часткове усвідомлення власної вини. Вони не повною мірою переживають факт скоєного злочину та частково готові брати на себе відповідальність за свої дії та вчинки. У цілому дана група випробуваних більшою мірою вбачають вину інших людей, безліч обставин у скоєному злочині, ніж свою. Для них характерне почуття сорому, прагнення розпочати життя наново, бажання все забути, проте вони не повною мірою вважають вирок справедливим.

Третю групу неповнолітніх злочинців (29,9%) характеризує майже повна відсутність усвідомлення факту скоєного злочину. Цим неповнолітнім властиво погане розуміння зв'язку між поведінкою та її наслідками, недостатня орієнтація у загальноприйнятих нормах та правилах поведінки. У скоєному ними злочині не каються, вважають себе не винними, а рішення суду – несправедливим. У тому, що вони перебувають у колонії, винні інші люди, найчастіше друзі, збіг обставин і, взагалі, колонія – це випадковість. Найбільшим бажанням цієї групи правопорушників є свобода. Основну мету свого життя вони бачать у задоволенні своїх потреб, найчастіше пов'язаних із накопиченням грошей. У неповнолітніх злочинців цієї групи відсутня диференціація правомірних і протиправних методів досягненні поставленої мети [11].

Висновки. Проведене нами дослідження показало, що психологічну структуру усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями доцільно аналізувати з погляду на її когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Показано, що вина неповнолітніми злочинцями швидше переживається, ніж усвідомлюється, причому чим «важчий» скоєний злочин, тим вищий рівень усвідомлення вини. Виділено типи неповнолітніх злочинців залежно від рівня та особливостей усвідомлення ними вини. Що свідчать про необхідність диференційованого підходу до ресоціалізації неповнолітніх злочинців у період адаптації до колонії з урахуванням рівня та особливостей усвідомлення ними вини.

Література

1. Вереша Р. В. Сучасні теорії (концепції) вини в науці кримінального права. Вісник Академії адвокатури України. 2015. № 1 (32). Т. 2. С. 79-94.
2. Вереша Р. В. Теоретико-прикладні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину: монографія. Київ: Алерта, 2017. 576 с.
3. Данченко К. М. Проблема вини і питання доцільності в кримінально-правовій політиці. Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 321-324.
4. Державна статистика МВС. URL: <http://www.mvs.gov.ua> (дата звернення 11.09.2018).
5. Козирев М. Мотив у психологічній структурі злочину. Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія психологічна. 2011. № 1. С. 45-56.
6. Крайник Г. С. Вина як ознака суб'єктивної сторони порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_51 (дата звернення 15.08.2018).

7. Мелякова Ю. В. Категорії «вина» і «винність»: особливості моральної та правової інтерпретації. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. 2011. № 8. С. 19-26.

8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2008. 1216 с.

9. Пащенко О. О. Особливості психічного ставлення суб'єкта до суспільного небезпечного діяння у злочинах, пов'язаних з порушенням правил безпеки. Вісник прокуратури. 2007. № 6 (72). С. 71-76.

10. Семенюк О. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони злочинів у сфері охорони державної таємниці. Юридична Україна. 2016. № 9-10. С. 36-43.

11. Шанскова Т. І. Аналіз причин правопорушень неповнолітніх як підґрунтя соціально-педагогічної роботи з молоддю щодо профілактики злочинності. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/7566/97/> (дата звернення 08.12.2018).

References

1. Veresha R. V. (2015). Suchasni teorii (kontseptsii) vyny v nautsi kryminalnoho prava [Modern theories (concepts) of guilt in the science of criminal law]. Visnyk Akademii advokatury Ukrainy – Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine, 1 (32), Vol. 2, 79-94 [in Ukrainian].

2. Veresha R. V. (2017). Teoretyko-prykladni aspekty subiektyvnoi storony skladu zlochyну [Theoretical and applied aspects of the subjective side of composition of the crime]. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

3. Danchenko K. M. (2011). Problema vyny i pytannia dotsilnosti v kryminalno-pravovii politytsi [The problem of guilt and the question of expediency in criminal law policy]. Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law, 4, 321-324 [in Ukrainian].

4. Derzhavna statystyka MVS [State statistics of the Ministry of Internal Affairs]. URL: <http://www.mvs.gov.ua> (data zvernennia 11.09.2018) [in Ukrainian].

5. Kozryiev M. (2011). Motyv u psykholohichnii strukturi zlochyну [Motive in the psychological structure of the crime]. Naukovyi visnyk LvDUVS. Seriiia psykholohichna – Scientific Bulletin LvDUVS. The series is psychological, 1, 45-56 [in Ukrainian].

6. Krainyk H. S. (2013). Vyna yak oznaka subiektyvnoi storony porushennia pravyl bezpeky pid chas vykonannia robiz z pidvyshchenoiu nebezpekoiu [Guilt as a sign of the subjective side of violating safety rules during high-risk work]. Teoriia i praktyka pravoznastva – Theory and practice of jurisprudence, 2. URL: http://nbuv.go.ua/UJRN/tipp_2013_2_51 (data zvernennia 15.08.2018) [in Ukrainian].

7. Meliakova Yu. V. (2011). Katehorii «vyna» i «vynnist»: osoblyvosti moralnoi ta pravovoi interpretatsii [Categories of “guilt” and “guiltiness”: peculiarities of moral and legal interpretation]. Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise, 8, 19-26 [in Ukrainian].

8. M. I. Melnyk, M. I. Khavroniuk (2008). Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]. Kyiv: Yurydychna dumka [in Ukrainian].

9. Pashchenko O. O. (2007). Osoblyvosti psikhichnoho stavlennia subiekta do suspilnoho nebezpechnoho diiania u zlochynakh, poviazanykh z porushenniam pravyl bezpeky [Peculiarities of the mental attitude of the subject to a socially dangerous act in crimes related to the violation of safety rules]. Visnyk prokuratury – Bulletin of the Prosecutor’s Office, 6 (72), 71-76 [in Ukrainian].

10. Semeniuk O. (2016). Vyna yak oboviazkova oznaka subiektyvnoi storony zlochyniv u sferi okhorony derzhavnoi taiemnytsi [Guilt as a mandatory feature of the subjective side of crimes in the sphere of state secret protection]. Yurydychna Ukraina – Legal Ukraine, 9-10, 36-43 [in Ukrainian].

11. Shanskova T. I. Analiz prychn pravoporushen nepovnolitnikh yak pidgruntia sotsialno-pedahohichnoi roboty z moloddiu shchodo profilaktyky zlochynnosti [Analysis of the causes of juvenile delinquency as a basis for socio-pedagogical work with youth on crime prevention]. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/7566/97/> (data zvernennia 08.12.2018) [in Ukrainian].

Marchenko O. G., Hresa N. V.

PSYCHOLOGICAL AND LEGAL CONTENT OF AWARENESS OF GUILT BY JUVENILE CRIMINALS

The article presents a legal-psychological analysis of the problem of guilt considers the main modern theories of guilt, including criminal-legal and psychological. It is shown that the emotion of guilt stimulates mental processes that are related to the person’s awareness of guilt and the choice of opportunities to correct a certain situation. A cause-and-effect relationship between the phenomena of conscious-volitional behavior, full awareness of the actual nature of one’s actions (inaction) and their management, and sanity (insanity) of a person has been established. The psychological structure of the awareness of guilt by juvenile criminals is defined, its cognitive, emotional and behavioral components are highlighted. The study of the psychological factors of the awareness of by juvenile criminals was conducted in two stages: at the first stage, the study of the peculiarities of the awareness of guilt by juvenile criminals was conducted; the task of the second

stage was to determine the psychological factors affecting the level of awareness of guilt. Diagnostic methods and techniques that are relevant to the task of the monographic research and meet the requirements of reliability and validity are selected and described. It has been established that juvenile criminals experience guilt more quickly than they realize it, and the “serious” the crime committed, the higher the level of awareness of guilt. According to qualitative and quantitative characteristics, high, medium and low levels of awareness of guilt by juvenile criminals are distinguished. The scientist novelty of the study consists in distinguishing the types of juvenile criminals depending on the level and characteristics of their awareness of guilt. The practical significance of the study consists in justifying the need for individual and differentiated approaches to the resocialization of juvenile criminals during the period of adaptation to the colony, taking into account the level and characteristics of their awareness of guilt, as well as increasing the effectiveness of the educational process within penitentiary institutions. The material of the article is addressed to specialists of the penitentiary system, scientific and pedagogical workers, cadets and students of institutions of higher education of a legal profile, as well as scientific and practical workers in the field of legal and age psychology.

Key words: *guilt, awareness of guilt, experience of guilt, juvenile criminals, resocialization.*

Марченко Ольга Геннадіївна – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ;

Греса Наталія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ.